

NAGY SÁNDOR ÉS BIZÁNC

Róma és Bizánc kulturális fejlődésének polaritását találóan hasonlították¹ két egymásba nyíló félgömbhöz. A Tiberis-parti közösség a szűk falak közül kinőve egyre tágult, a meghódított népek kultúrájának jóvoltából egyre gyarapodott, úgy vált — alapítóitól szinte függetlenül — sokrétű, egyetemes világhatalommá, míg Bizánc fordítva: a császári hatalom tetőpontján kezdte, hogy a katonai vereségek során egyik szellemi szövetségese a másik után elvesztvén, végül is egyetlen város falai közé zsugorodjék, és 1453-ban a török hódító csapásai alatt megsemmisüljön. Róma a maga isteneinek auspiciumaival hódította meg az oikumenét, míg az «új» Róma — mint a világ első keresztény városa — éppenséggel a régi istenek ellen kifejtett szellemi ellenállásnak köszönhette létét. A bizánci kultúra egy vallásos birodalom-eszme formáló erejét példázza: hordozói a misztikus *Corpus Christianum* részeseinek tudták magukat.

A birodalom táguló római polis egyetemes igényeit a pún háborúk kora óta a Nagy Sándor személyében megtestesült uralmi ideológia táplálta, Róma a nagy makedón eszmei örökébe lépett.² Mi a magyarázata annak, hogy *folytatója*, az «új» vagy «második» Róma mintha megfedkezett volna a nagysándori hagyományról, és Bizánc világhatalmi ideológiájában a közhiedelem szerint nyoma sincs nagysándori elemeknek? Constantinusnak és utódainak nem volt szükségük Nagy Sándor nimbuszára? Bizáncban az új hit egyetemessége pótolta mindazt, amit a korábbi «pogány» birodalmak — a perzsa és a makedón monarchia, majd az *imperium Romanum* — ideológiája felhalmozott?

Kérdéseinkre nem jelent választ annak a *ténynek* megállapítása, hogy az idevágó standard-művek — például G. Ostrogorsky: *Geschichte des byzantinischen Staates* (München 1952) vagy H.-W. Haussig: *Kulturgeschichte von Byzanz* (Stuttgart 1959) — indexeiben Alexandros neve vagy egyáltalán nem szerepel, vagy csak távoli vonatkozásokra utal. Charles Diehl klasszikus kis összefoglalásában (*Histoire de l'Empire byzantin*, Paris 1924) sem jutott számára hely, akárcsak W. Wroth bizánci éremkatalógusában (*Catalogue of the Imperial Byz. Coins in the Brit. Mus. I—II*, London 1908; jellemző, hogy az egyetlen bizánci császár, aki az Alexandros nevet viselte, névadó szentjét, de véletlenül sem a «hellének — azaz pogányok — királyát»^{2a} szerepeltette pén-

¹ Vö. J. Scharf: *Kl. Pauly* I. 979 sk.

² Vö. *Borzák I.*: A Nagy Sándor-vulgata és Livius. *Ant. Tan.* 27 (1980) 58 sk.; A Nagy Sándor-hagyomány terminológiájához. *Uo.* 193 skk.

^{2a} Vö. H. E. Stier: *RAC* «Alex. d. Gr.» 261 sk.

zein).³ A. A. Vasiliev hatalmas monográfiájában (*History of the Byz. Empire*, Madison 1958) is néhány semmitmondó utaláson kívül csak annyit találunk, hogy a legjelentősebb Komnénos-császár panegyrikos-írója urát Nagy Sándornál és Hannibalnál is nagyobbak magasztalta (II 67). A Grabar érdemleges és fontos művészettörténeti megállapításaira (*L'Empereur dans l'art byz.* Paris 1936) mindjárt (4 j.) visszatérünk.

A közhiedelem szerint — irtuk fentebb. Persze ha gondosabban utána-nézünk, Bizáncban is nem egy és nem két nagysándori rekvizitumot tapint-hatunk ki. Nehéz annak eldöntése, hogy az illető rekvizitumok közvetlenül — görög közegben — hagyományozódtak-e a második Rómára, vagy a nyugati Róma örökségeként, vagy esetleg a keleti vetélytárstól, ahol közvetlenebbül öröklődött az, amit annak idején Alexandros és diadochosai is *onnan* — a perzsa nagykirálytól — vettek volt át. A kérdés egyelőre feldolgozatlan,⁴ rend-szeres feltárását nem is ígérjük, inkább csak alkalmi megjegyzésekre szo-rítkozunk.

³ Gondoljunk csak római elődjének, Alexander Severusnak korántsem csak a pénz-verésben (SHA Alex. Sev. 25,9 *Alexandri habitū nummos plurimos figuravit*) megmutat-kozó Nagy Sándor-utánzására! Vö. pl. *Aem. Beurlier*: *De divinis honoribus, quos acceperunt Alex. et successores eius*. Paris 1890, 30; Alexandros ókori utóéletéről l. *J. Seibert* bibliográfiái tájékoztatóját: Alex. d. Grosse. Darmstadt 1972. 217 skk.

⁴ Vö. *G. Ostrogorsky*: i. m. 18,1 j. («gegen die übliche Überschätzung des orientali-schen Elementes»), utalással *O. Treitinger* «igen szép» megállapítására (*Die oström. Kaiser-und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. Jena 1938. 6,19. j.): «By-zanz ist das christlich gewordene Römerreich griechischer Nation. Das persische spielt dabei eine vollkommen untergeordnete Rolle . . . » Megítélésünk szerint ez a szerep — köz-vetve és közvetlenül — egyáltalán nem «alárendelt». Árnnyaltabban és helyesebben foglalt állást a kérdésben *A. Grabar* (i. m. 136 sk.): «Au lieu de puiser directement à la source orientale» (az uralkodói vadász-ábrázolásokról van szó, l. alább), «Byzance a pu s'adresser à des intermédiaires, ou du moins l'action de ces intermédiaires a pu s'exercer à côté d'une influence immédiate de la tradition orientale.» — *H. J. Gleixner* disszertációja (*Das Alexan-derbild der Byzantiner*, München 1961), amelyhez csak utólag juttattam hozzá, nem készlet megállapításaim módosítására, annak ellenére, hogy mindjárt az elején (11) határozottan kijelenti: «Für das byz. Kaisertum war das Vorbild des ersten Beherrschers der Oikumene von ganz besonderer Bedeutung», vagy később (15): «Es ist nicht verwunderlich, dass die staatsrechtliche Fiktion, die römischen und somit auch die oströmisch-byz. Kaiser seien Nachfolger und Erben Alexanders d. Gr., in jeder Phase der byz. Kaiseridee aufrechterhalten . . . wurde.» Ennek dokumentálásával azonban adósunk maradt, és a tagadhatatlan szorgalommal összehordott adalékokat nem sikerült meggyőző összképpé egyesítenie. Ugyanakkor már a bevezetésből kiderül, hogy a nagy királynak halála után is juttatott isteni tisztelet «a bizánci birodalom keresztény jellegével összeegyeztethetetlen volt» (9, vö. 17: Bizánc ker. jellegéből folyólag az *eusebeia* mintaképe csakis Constantinus lehetett). Alexandros történeti alakjával, mint ideológiai tényezővel tulajdonképpen csak Constantinus, majd nagy ellenfele (11: seine grosse Kontrastgestalt), az apostata császár nézett szembe. Eusebios dicsőítő *synkrisise* (v. Const. I 7 sq. *Heikel*) nem egyéb, mint polémia Nagy Sándor ellen, amelyben már az átértékelés minden eleme benne van: «Das künftige Vorbild des christl.-byz. Herrschers wird Constantin d. Gr. selbst sein und Alexander nur mehr eine untergeordnete Rolle in der rhetorischen Topik spielen» (13). Így érthető, hogy Gleixner a bizánci korban nem tud «egységes» Nagy Sándor-képet felismerni (10), mint ahogy a zárószóban (125) is kénytelen beismerni tárgyalásmódja «történeti és szociológiai differenciáltságának» hiányát, valamint további előmunkálatok elvégzésének szükségességét. A bizánci Nagy Sándor-kép negatív vonásait általában jelentéktelennek próbálja feltüntetni, mondván, hogy az egész bizánci történelemben mindvégig csak egy «bizánci értelemben ideális uralkodó» utókorát tapinthatjuk ki, a bizánci császárt (22). Az egész munkára jellemző a művészettörténeti fejezet kezdőmondata (122): «Dass Alexander auch in der Kunst der Byzantiner immer als der grosse Weltbeherrscher zu verstehen ist, braucht im einzelnen nicht nachgewiesen werden und versteht sich von selbst.» Fejtegeté-seinkből remélhetőleg kiderül, hogy ez a feltételezés egyáltalán nem értetődik magától.

A római császárság hellénisztikus előzményeit annak idején Alföldi András világította meg alapvető tanulmányaiban,⁵ amelyeket — *in statu nascendi* — a *septuagenarius* Szabó Árpáddal együtt ismertünk meg a Múzeum-körúti Bölcsészkar padjaiban. Ezeknek a tanulmányoknak «főszereplője» tulajdonképpen nem is a római császár, hanem eszmei elődje: a perzsa uralkodói hagyományokat magában egyesítő makedón király. A mesteri mű azonban ezeket a filiációkat rendszerint csak a *római*, nem a *bizánci* császárok udvaráig követte nyomon. Alföldi eredményeire építve terjesztette ki érdeklődését Otto Treitinger a *keletrómai* «császár- és birodalom-eszmének» az udvari szertartások rendjében megfigyelhető alakulására.⁶ Kitekintésünket nagyjából ennek a tanulságos összefoglalásnak az utalásaihoz kapcsoljuk.

Részletesen foglalkozik például Treitinger az *optimus princeps*-eszmény bizánci továbbélésével, mint ideális követelménnyel, és külön jegyzetben (48,21) sorol fel szöveghelyeket a dicsőítő acclamatiókban refrénszerűen felhangzó *ἄξιος*-megjelölésre.⁷ Ezzel kapcsolatban több dologra gondolunk: egyrészt a bibliai *ellentétre* (Keresztelő János «méltatlanságára», vö. Ioh. 1,27 és Act. 13,25; Mt. 3,11; Mc. 1,7; Lc. 3,16), másrészt Caesarnak (Luc. V 653 sk. *credit iam digna pericula Caesar fatis esse suis*), illetőleg Nagy Sándornak nagyon is öntudatos «méltóságára»,⁸ továbbá A. Grabarnak lényeges összefüggéseket feltáró megfigyeléseire,⁹ amelyekben a sablonos bizánci oroszlanstb. vadászjelenetek háttérét a keleti (asszír) királyok uralkodói virtusának ábrázolásaitól a «nagylelkűség» aristotelési leckéjén (Eth. Nicom. IV 1123 b 15 *δοκεῖ δὲ μεγάλων εἶναι ὁ μέγλων αὐτὸν ἀξίων ἄξιος ὢν*) át a bizánci császár-ideológia egyéb dokumentumaiig nyomozta.

A későrómai udvar pompájával és az uralkodókultusszal kapcsolatban Treitinger következetesen «hellénisztikus» előzményekről ír (63), de a megadott Arrianos-hely (VII 29,4 *ἡ Περσικὴ σκευή*, vö. Xen. Anab. IV 7,27; Thuk. I 130 *Μηδικαὶ σκευαί*) világosan Nagy Sándor *Persicus apparatus*-ára utal,¹⁰ mint ahogy az audienciára járuló kezének lepelbe burkolása vagy az uralkodó előtt hordozott tűz (vö. Ps. 49,3 *Deus manifestus veniet . . . et ignis ante eum ardebit*) is — hellénisztikus közvetítéssel — az Achaimenidák udvarából származott át Rómába, majd később Bizáncba.

Az udvari fogadásokról «elvihető» (*ἀποφόρητα*) ajándékok témájához Treitinger (102) csak annyit jegyez meg, hogy ez az alkalmilag «esztelen túlzás formájában jelentkező gondolat» (hogy ti. mindaz, amihez a vendég hozzányúl, az övé), még az ún. Ps.-Kodinos késői írásában is «visszacseng» (erscheint noch bei K. in einem schwachen Nachklang). Nyilván nem ismerte a Nagy Sándor-regénynek azt az epizódját, amelyben a sajátmaga követeként Dareios-

⁵ Die Ausgestaltung des monarch. Zeremoniells am röm. Kaiserhofe, ill. : Insignien und Tracht der röm. Kaiser. Röm. Mitt. 1934—35. Külön kötetben is megjelent.

⁶ L. fentebb a 4. jegyzetet.

⁷ Ezekben az acclamatiókban, amelyek «részei a jogilag szükséges elismerésnek», I. Anastasios (491-ben) már nemcsak a «királyságra», nem is csak Constantinus városához, hanem a szentháromsághoz is «méltó» (*ἄξιε τῆς τριῶδος*).

⁸ Vö. *Borzák I.* : Die Punica des Silius Italicus und die Alexander-Überlieferung. Romanitas — Christianitas (Joh. Straub-empl., Berlin—New York 1982) 164,1 j. ; Lucanus, ill. a Sándor-regény legközelebbi párhuzama Curt. Ruf. VIII 14,14 : *tandem par animo meo periculum video*.

⁹ I. m. 135 skk.

¹⁰ Vö. A. Alföldi : Insignien etc. 129 ; l. idevágó Horatius-interpretációnkat is : Ant. Tan. 21 (1974) 230 sk.

nál járó Alexandros a neki nyújtott aranyserlegeket sorra eltünteti, majd a házigazda méltatlankodó kérdésére azt válaszolja, hogy Makedóniában így szokás (II 15,3). A kínos «lopási» esetre korábban¹¹ adott magyarázatunkat fenn tartjuk, legfeljebb azzal egészítjük ki, hogy az idők folyamán érthetatlenné vált jelenet javasolt értelmezése (eredetileg az uralkodói *xvarnah* ügyes megkaparintása) *megfér* a közönséges ember szemében felfoghatatlan keleti udvari tékozlással, amelyhez — mint célirányos eszközhöz — politikai megfontolásból esetenként Bizáncban is folyamodtak.

Ebben az összefüggésben tért ki Treitinger (102, 286 sk. j.) az *amici Augusti* («az uralkodó hivatalos barátai és bizalmas tanácsadói») intézményére,¹² mint amely szintén «hellénisztikus és perzsa formákra» vezethető vissza. Legújabban J. Gaudemet¹³ kifejezetten hivatkozik Nagy Sándorra, majd a Ptolemaiosokat körülvevő «barátokra» (*φίλοι, ἑταίροι*) és a «királyokat» utánzó római kezdeményezőkre.¹⁴

Jellemző, hogy a bizánci császárok Constantinus, Markianos vagy Iustinianus, esetleg az ószövetségi Mózes vagy Dávid utódainak szerepében tetszelegtek. Iustianianusról tudjuk, hogy *alter Achilles*-ként ábrázoltatta magát,¹⁵ de *alter Alexander*-ként — tudomásunk szerint — senki. A császárkori görögországi pénzekben még nem ritka Nagy Sándor ábrázolása;¹⁶ az ún. kontorniaták idevágó vonatkozásait Alföldi András meggyőzően magyarázta a keresztény császárság ellen irányuló propagandaeszközként,¹⁷ most már kezdjük érteni, hogy a «hellének királya»¹⁸ miért szorult a hivatalos Bizáncban teljesen háttérbe.

Külön lapra tartozik Salamon trónja. Azzal az arany-platánfára kúszó és drágakő-fürtökkel megrakott szőlőtővel, — a világalalom jelképével, — amelyről már Hérodotos (VII 27) megemlékezett,¹⁹ a keleti uralkodók trónusai fölé függesztett tabernákulummal stb. külön tanulmányban foglalkozott Alföldi András.²⁰ Ebben a mesés rekvizitumokat az asszír udvari reprezentációtól a bizánci császár palotájában annyiszor leírt «Salamon trónjái» követte, de közben Nagy Sándor babiloni aranytrónusának regényes leírásaira nem gon-

¹¹ Népmese? Királytörténet? Rituális dráma? MTA I. OK 30 (1983) s.a. Kitértünk a kérdésre «*Innoxia flamma*» c. prágai Vergilius-előadásunkban is: Listy filolog. 106 (1983) 33 skk.

¹² Az intézmény eredetéről vö. J. Crook: *Consilium principis*. Cambridge 1955, 21 skk.

¹³ J. Gaudemet: *Note sur les amici principis*. A 8. jegyzetben id. Straub-émlékkönyvben, 42.

¹⁴ Vell. Pat. II 7,3–4; Sen., *De benef.* 6,34. Vö. B. I.: RE «Ornamenta» 1116; részletesebben: EPhK 62 (1938) 179. A kérdést messzire vezető összefüggéseiben tárgyalta J.-D. Gauger: *Ein persischer Ehrentitel σπγγενής?* Bonner Festgabe für Joh. Straub (Bonn 1977), 137 skk.

¹⁵ Vö. G. Downey: *Justinian as Achilles*. TAPhA 71 (1940) 68 skk.; J. W. Barker: *Justinian and the Later Roman Empire*. Madison 1966, 290 skk.

¹⁶ Vö. pl. J. Touratsoglou: *The Koufalia/1966 Hoard of 3rd c. Greek Imperials*. *Ancient Maced. Stud. in honor of Ch. F. Edson* (Thessaloniki 1981) 323.

¹⁷ A. Alföldi: *Die Kontorniaten*. Ein verkanntes Propagandamittel der stadtröm. heidnischen Aristokratie in ihrem Kampfe gegen das christl. Kaisertum. Bp. 1943, 14 skk. és *passim*.

¹⁸ L. a H. E. Stier RAC-cikkében (I 261) idézett helyeket: Ioh. Chrysost. apud Georg. Monach. Chron. 406 sqq.; Adv. Jud. 5 (PG 48,893).

¹⁹ Vö. Phylarch. frg. 4I (F. Jacoby kommentárjával).

²⁰ A. Alföldi: *Die Geschichte des Throntabernakels*. *La Nouvelle Clío* 1–2 (1949–50) 537 skk.

dolt. A sok változat közül álljon itt a *Historia de preliis* J³-recenziójának szövege (c. 123 a, ed. K. Steffens, p. 186): . . . *cuius simile non reperiebatur in mundo . . . Fecit illum thronum XII cubitis elevatum, et per XII gradus aureos ascendebatur in illum. Erat constructus super XII statuas aureas, . . . erantque in ipsis statuīs circumscripta nomina XII principum Alexandri*, — alatta a meghódított népek felsorolása az indusoktól az irlandusokig, a frízektől a magyarokig. Haller János (Világbíró Nagy Sándorjában, 1682) csak nehezen tudta «megírni a királyi szék ékességét, mely hét singnyire emeltetett fel az aranytól és drágakövektől fénylett palotában» (a «termésaranyból felfuttatott cifra szőlőfákat» Haller Porus palotájában írja le); de hasonló dolgokat olvassunk Bornemisza Váczi Menyhártnak Bocskai Istvánról szerzett históriás énekében²¹ is (1607-ből): «Széki es Sándornak mind arany vala, Garádicsa mind drágakú vala . . .» Mondanunk sem kell, hogy ez a kép Bizáncban csak a népi hagyományban élt. A császárok nem Nagy Sándor, hanem Salamon trónján ültek, hogy orthodoxiájukon ne essék csorba, és hogy a bagdadi Abbaszidák mögött el ne maradjanak.²²

Eldgondolkoztató az az eszme-futtatás, amelyet az ún. Ps.-Kodinos könyvében (De officialibus palatii Const. VI p. 54) olvasunk: a keleti népek a bizánci császárt *római királyként* tisztelik, még pedig azon az alapon, hogy annak idején a makedón Alexandros előtt hódoltak meg, Makedonia viszont a *római basileusok* (a IV. század elejétől Constantinus és utódai) fennhatósága alá tartozik; így hagyományozódott a Nagy Sándornak kijáró tisztelet a bizánci császárra. Ez a tisztelet azonban semmiképpen sem a nagysándori *katonai* erények letéteményesének szólt: a bizánci írók következetesen *bírálják és elítélik* a nagy király eszeveszett vakmerőségét, mint ahogy a *τόλμη* a görögben egyébként sem volt kedvező csengésű (vö. τ. καὶ ἀναίθεια, τ. καὶ ἀνασχηρία, τ. καὶ θρασύτης) és Nagy Sándor historiográfiájában is kezdettől fogva ambivalens maradt, az enkómion műfajának változataiban pedig rendszerint a magasztalendő személy magasztalható vonásaihoz igazodott.²³ Nagy Sándor meggondolatlanságát akárhányszor még híveinek szemében is csak soha el nem pártoló *szerencséje* ellensúlyozta (vö. pl. Curt. Ruf. III 6,18 *quum esset praesto ubique fortuna, temeritas in gloriam cesserat*; hasonlóképpen IV 9,23 *audaciae . . . , qua maxime viguit, ratio minui potest, quia numquam in discrimen venit, an temere fecisset*, vagy IX 9,2 *unum erat temeritatis solacium perpetua felicitas*). A *fortuna*-ideológia viszont összeegyeztethetetlen volt a bizánci orthodoxiával: ez is hozzájárult Nagy Sándor *hivatalos* recepciójának elmaradásához, hogy ne mondjuk: kitagadásához.

A köznép (és nemcsak a köznép) persze továbbra is hitt Nagy Sándor szerencséjében és ábrázolásait (főleg könnyen hordozható pénzeit) szívesen használta bajelhárító, szerencsehozó talizmánként.²⁴ Sokan hivatkoztak már az

²¹ Régi Magyar Költők Tára, XVII. sz.: I 283.

²² Vö. O. Treitinger: i. m. 135: «Der byz. Kaiser sollte . . . als Nachfolger der alttestamentlichen Könige, ja selbst als ein solcher erscheinen.»

²³ Egészen természetes pl., hogy Germanicus vagy Agricola nem mindenben nagysándori egyéniségét Tacitus alkalomadtán *e contrario* (a hadvezéri erények hiányát mint a *ratio et consilium* diadalát) dicsérte; vö.: Alexander d. Gr. als Muster taciteischer Helldarstellung. Gymn. 89 (1982) 37 skk.

²⁴ Vö. E. Beurlier: i. m. 34; A. Alföldi: Die Kontorniaten etc. 39 és 57 sk. (hivatkozással a Hist. Aug. «30 tyrannusának» 14,6. mondatára: *dicuntur iuvare in omni actu suo, qui Alexandrum expressum . . . gestitant*; vö. Auson. epist. 13 ad Ursulum gramm.). A régi irodalmat is felsorolja a RAC «Amulett»-cikke (401 és 407 sk.). Nagy Sándor-medailonok: Daremberg — Saglio I/2, 1790.

«aranszájú» János egyik írására (ad illum. catech. 2,5 = PG 49, 240), amelyben az egyházatya kikel az istentelen szokás ellen: mert az Úr kereszthalála után istentelenség egy *hellén* király képébe vetnünk az üdvösség (*σωτηρία*) reményét.

Alexandrosnak a császári trónon ülő *utolsó* csodálója is csak fél szívvel csodálta, mert a hősi eszmény megvalósításának rajongó kísérletét eleve kudarcra kárhoztatta — egyebek között — filozofikus hajlandósága. Friedrich Gundolf vitatható Caesar-könyvének²⁵ legelfogadhatóbb fejezetei közé tartozik rövid Iulianus-portréja, amely azonban szintén nem nélkülöz bizonyos gundolfi velleitásokat: «Er verfehlte seine Weltstunde und buhlte mit Gespenstern ohne staatliche Zeugungskraft, voll vieler hoher Ideen, doch ohne die fruchtbare Idee. Bis in seinen Soldatentum und seine Philosophie hinein ist er literarischer Rhetor, zäher und schwungvoller Mime alexandrischer, caesarischer, marc-aurelischer Rollen, immer etwas gnaden- und freudlos...»²⁶ Az «apostata» császár szavai²⁷ többet mondanak: a germánok legyőzőjét 362 tavaszán újból «fogta a vágy», hogy a birodalom határait átlépje, és mint Traianus — azaz mint *alter Alexander* — a perzsa birodalom szívében győzze le az ellenséget. A tanítójának, az újplatonikus Maximusnak adott jóslatot úgy értelmezte, hogy a nagy makedón lelke őbenne öltött újra testet, és hogy a végzet őt szemelte ki az Achaimenidák birodalmának újbóli meghódítására.

Iustinianus egészen másképp válogatta meg példaképeit. Caesar nevét «beleépítette birodalmának alapjaiba»,²⁸ ugyanakkor — «niemals frisch, hell, genial...» — mellőzte Alexandrosét. *Caesarként* kormányozta a világot a római sas «szent szárnyainak árnyékában» (Dante, Parad. VI 7), de hadait — az *igaz* hit szolgálatában (21) — Belizárra bízta, hogy ő maga «nagy művének» (24: l'alto lavoro) élhessen. Valóban «Vollender der byzantinischen Herrschaftsform»,²⁹ távol Caesar és a Caesarok Nagy Sándor-imitációjától.

Hát akik majd újabb «cento e cent' anni e più» (Dante, Parad. VI 4) elteltével, megint csak *a nap járása szerint* vezették seregeiket éppen Constantinus városa ellen? Amennyire elhalványult, sőt elhalt a Nagy Sándor-ideológia Bizáncban, annál határozottabban éledt újjá a hódító félhold³⁰ propagandájában. Gundolf — többször említett könyvében (144) — V. Károlynak tulajdonítja, hogy Caesar hírneve «túllépte az európai műveltség határait» (Bildungsgrenzen): II. Szulejmán állítólag az ő Caesar-tiszteletével rivalizálva fordította le a *Commentarii de bello Gallico*-t és csatlakozott volna így Iulius Caesar «utánzóinak» táborához. Valószínűbbnek tartja azonban, hogy Szulejmán

²⁵ *Fr. Gundolf*: Caesar. Geschichte seines Ruhmes. Berlin 1925, 48 skk.

²⁶ Megfoghatóbb a Symposion c. menippói szatíra jellemzése, amelyben Iulianus eszményképei egyéniségüknek megfelelően ágálnak (49 sk.: «Marc Aurel mit schlichter Kürze, Alexander mit heftiger Schnelle, Caesar mit hochfahrender Pracht...»); Nagy Sándorhoz («durch Weite der Pläne und des Ehrgeizes») egyedül Caesar hasonlítható: és lehet, hogy Gundolf (50) helyesen érezte meg: a «legnagyobb hellén» és a «legnagyobb római» *agón*-ja esetleg Plutarchos elvesztett *synkrisis*-ének a visszhangját őrzi.

²⁷ *J. Bidez* parafrázisában: Julian der Abtrünnige. München 1940. 288.

²⁸ *Fr. Gundolf*: i. m. 79 sk.

²⁹ Uo. 78.

³⁰ *B. Head* (Historia numorum. A manual of Greek numism. Oxford 1911, 270) mutatott rá arra az érdekességre, hogy az ottomán császárság jelképe tulajdonképpen *bizánci* eredetű és Philippos i. e. 340-ben megghiúsult ostromának (a városvédő Artemis «csodájának») emlékét őrzi. Vö. *V. P. Nevskaya*: Vizantij v klass. i ellinist. epochi. M. 1953. 116.

inkább ősenek, a Konstantinápolyt elfoglaló II. Mohamednek a nyomdokaiba lépett, «akinek az európai zsákmányból Caesar történeti műve is a szeme elé került és utat talált hírnévre szomjazó lelkébe.» Mindenesetre megjegyzi, hogy a nagy szultánok Caesar-kultusza «nem természetes képződmény, csak idegen díz» (ein fremder Behang).

Nos, Konstantinápoly új birtokosai elsősorban nem Caesarra, hanem közvetlenül Nagy Sándorra szegzett tekintettel próbálták csillapítani dicsőségre szomjas lelküket. A Nagy Sándor-hagyománynak mindmáig legjobb ismerője, Friedrich Pfister már pályája kezdetén számbavette Alexandros «hírének» török vonatkozásait is³¹ és regisztrálta az idevágó adatokat: II. Mohamed nemcsak példaképéül választotta, hanem túl is akarta szárnyalni a makedón királyt. De már őse, az 1403-ban meghalt Bajezid is Nagy Sándort követte és büszkén vallotta, hogy *tőle* származik. Jelentős szerepet játszott a Nagy Sándor-hagyománynak az oszmán-török hatalmi ideológiába való beépítésében Ahmedi (1334–1413) Iszkender-name című, Nizami nyomán szerzett és egyéni vonásokkal gazdagított elbeszélő költeménye (1390).³²

Konstantinápoly elfoglalójának nagysándori ambícióit a kortárs szemével látta és örökítette meg Georgios Phrantzes (PG 156) és Kritobulos.³³ Ez utóbbi művének ajánlásában Mohamed úgy szerepel, mint *αυτοκρατορ μέγιστος, βασιλεὺς βασιλέων εὐτυχῆς νικητῆς τροπαιοῦχος θριαμβεύτης ἀήττητος, κύριος γῆς καὶ θαλάττης θεοῦ θελήματι*, akinek tettei (*πράξεις*) semmiben sem különböznek a makedón Sándoréitól, és akire a legfőbb hatalom (*ἀρχὴ καὶ τύχη* vagy *τύχη καὶ ἀρετή*) a *translatio imperii* elve szerint szállott át.³⁴ Mint ahogy a zsidó Iosephus — *φιλαλήθης ὢν* — magasztalta a *római imperium*-ot, úgy hirdeti az imbrozi görög is most *Mohamed* dicsőségét és kárhozzátja tulajdon népének bűneit (*καθάπτεται τῶν ἐν γένει φανέντων κακῶν*), mindenkor az illő igazságra tekintve (*ἐν πᾶσι τό τε προσήκον καὶ τὴν ἀλήθειαν σώζοντες*). II. Mohamed uralmát ugyanolyan csodás előjelek hirdetik meg Kritobulos előadása szerint, mint annak idején Nagy Sándorét (villámlás, mennydörgés, földrengés . . .), és az új világhódító Nagy Sándorra és a Caesarokra függesztett szemmel (*καὶ πρὸς Ἀλέξανδρον ἑώρα καὶ Καίσαρος*) indul Konstantinápoly megostromlására.

II. Szulejmán *imitatio Alexandri*-jének bemutatására érjük be ez alkalommal Zrínyi költői utalásaival. A hódító szultánnak a Szigeti veszedelemben többször olvasható «világbíró» jelzője nem véletlenül cseng össze a *κοσμοκράτωρ*-nak a hazai hagyományban éppen Nagy Sándor személyével kapcsolatosan felbukkanó magyarításával: Allah neki adta «az szép arany almát» (VI 16;

³¹ *Fr. Pfister: Zur Geschichte der Alex.-tradition und des Alex.-romans. Wochenschr. f. kl. Phil. 28 (1911) 1153 sk.*, majd egyik utolsó frásában: *Alex. d. Gr. in der byz. Literatur. A «Probleme der neugriech. Lit.» c. gyűjteményes mű III. kötetében (Berlin 1960), 130. Pfisternek ebben az 1957-ből való előadásában Kiváló György Nagy Sándor-tanulmányainak (ItK. 1918) és külföldi elismertségének váratlan dokumentumára buk-kantunk: egy jegyzetben (124,1) visszaemlékezik hajdani kutatótársára: «Der Verf. hat mir liebenswürdigerweise vor fast 40 Jahren eine deutsche Inhaltsangabe seines ung. geschriebenen Aufsatzes angefertigt.»*

³² *Vö. E. J. W. Gibb: A history of Ottoman Poetry. I. London 1900. 260 skk.* — Ahmedi Nagy Sándor-költeményének későbbi «magyar» kapcsolatairól *vö.:* «Magyar történet» török szemmel a Nagy Sándor-hagyomány tükrében. Scheiber-empl. (MIÖK-évk. 1983/84) 47 skk.

³³ *Kiadta V. Grecu (Bukarest 1963); legújabban D. Reinsch (a Corpus Fontium Hist. Byz. c. sorozat 22. kötetében, Berlin 1983).*

³⁴ *Vö. D. M. Nicol: The Byz. view of Western Europe. Greek, Roman and Byz. Stud. 8 (1967) 334 sk.*

VIII 13), vagyis a «második Róma» bukása után következő «világbirodalom» (VIII 67: «az mi monarchiánk») közismert jelképét. Az Alexandros-panegyrikosokra visszavezethető antik uralkodó-dicsőítések (pl. Verg. Aen. VI 794—) modorában Szulejmán is az «Oceanum Tenger vizével határozhatná nevét s az egekkel» (IV 58). A költő látomásában persze Szigetvár védője magasztosul igazi világbíróvá: a török császár csak akkor volna oly nagy, mint Nagy Sándor, ha a vitéz Zrínyire «rá nem botlott volna hadakozván» (VIII 19). Nem is tud megbékélni hős ellenfelének ellenállásával (XIII 33): «Én bírtam világot, s ő bírjon engem el?» Ehhez csak annyit, hogy a szultánok még a XVII. században is a következő címeket iktatták az athname-levelek élére: «ÉN, napkeleti s nyugoti királyok királya, földnek és időnek felséges világbírója, európai, ázsiai, arabiai széles országoknak császára, a régi császárok székinék heresse, világ királynak koronaosztogatója . . . , második világbíró Sándor . . . »³⁵

Így válik érthetővé az a hagyomány, amely szerint Bocskai István «megválasztott magyar királynak» a török császártól kapott koronája is egykor Nagy Sándoré lett volna (mindenesetre a görög császárok kincstárából vették elő),³⁶ vagy az, hogy a féltékeny Habsburgok ugyancsak nagysándori eredetű koronát ragadtak volna el a Zrínyi gróftól.³⁷ A fikció eredete és tendenciája világos: a Konstantinápolyban *folytatódó* császárság *magát* tekintette a legfőbb hatalom letéteményesének és eszmeileg ugyanúgy elvitatta a nyugati császárság jogszerűségét, mint ahogy Bizánc tette évszázad okonkeresztül.

Fejtegetéseink összegezéséül: Bizánc, a «második Róma» világnézeti okokból tagadta meg hivatalosan a «pogány» nagysándori örökséget, úgyhogy az szinte csak a népi (regényes) hagyományban élt tovább; annál tudatosabban vette birtokába Konstantinápoly új ura, a hódító török, hogy viláгуралmi törekvéseit a *folyamatosság* dokumentumaival (vagy fikciójával) leplezze, illetőleg indokolja. Ezek szerint a «harmadik Róma» büszke címére pályázók közt az 1453 *utáni* Konstantinápolyt, az ott székelő szultánok birodalmát is számon kell tartanunk.

³⁵ Vö. Mikó Imre: Erdélyi történeti adatok, II. 337 sk. E fontos adalék ismeretét Nagy László szívességének köszönöm.

³⁶ Vö. Bocskai követeinek Nagy Lászlótól közzétett jelentésével: Hadtört. Közl. 3 (1956) 329; *Bornemisza Váczai M.*: i. m. 282. (Erre az érdekes adatra pedig *Bitskey István* hívta fel a figyelmemet.)

³⁷ Vö. *Karácson Imre*: Török követség Zrínyi Miklósnál. Századok 34 (1900) 942; *Klaniczay Tibor*: Zrínyi. 2. kiad. Bp. 1964, 630.